

NAVOIY IJODIDA BADIY SAN'ATLAR

Shirinova Xursheda Sharifovna

*Karmana tumani 10-maktab ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi*MAQOLA
MALUMOTI

ANNOTATSIYA:

MAQOLA TARIXI:

*Received:03.07.2025**Revised: 04.07.2025**Accepted:05.07.2025*

KALIT SO'ZLAR:

*sheriyy san'atlar, irsoli masal, mubolag'a, tajnis, tanosub, husni talil.**Ushbu maqolada ulug' mutafakkir shoir Alisher Navoiy ijodidagi badiiy san'atlarning ayrimlari haqida fikr yuritiladi, she'rlardan ayrim misollar keltiriladi. Ko'p asrli mumtoz adabiyotimizning bezavol xazinasini yaratgan atoqli shoir va yozuvchilarimizning san'atkorlik salohiyatlari sehrini kashf etish uchun ular yozgan asarlardagi badiiy san'atlardan atroflicha ma'lumotga ega bo'lish talab qilinadi. Bu ayniqsa, oliy o'quv yurtlari va maktablarning til adabiyoti o'qituvchilari, talabalari, o'quvchilari uchun nihoyatda zarur deb bilaman..*

KIRISH

Alisher Navoiy – o'zbek adabiyotining buyuk namoyandasi, shoir, mutafakkir va davlat arbobi sifatida tanilgan. Uning ijodi nafaqat o'z davrida, balki keyingi avlodlar uchun ham muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Navoiy badiiy san'atlar mavzusida o'z asarlarida chuqur fikrlar, tasvirlar va hissiyotlarni ifodalagan. U o'zining badiiy asarlarida san'atning turli jihatlarini ko'rsatib, ularni hayot va insoniyat bilan bog'lab, chuqur ma'no kiritgan.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Sharq poetikasining tarkibiy qismlaridan biri, nutqqa bezak beruvchi san'atlar, ularning o'ziga xos jihatlari, fikrni go'zal va mazmunli ifodalash usullarini o'rganuvchi soha ilmi badi' bo'lib, uning asosini mumtoz she'riyat, ba'zida nasrda keng ishlatilgan va zamonaviy adabiyotda hozir ham qo'llanilayotgan badiiy san'atlar tashkil qiladi. Shundan kelib chiqib, ilmi badi' sanoyi' ilmi deb ham yuritiladi. Ilmi badi'ga doir dastlabki asarlar arab tilida yaratilgan bo'lib, ularga Ibn Mu'tazning "Kitob ul-badi'" (9-a.), Nasr binni Hasanning

“Mahosin ul-kalom” (9-10- a.), Qudama ibn Ja'farning “Naqd ush-she'r” (10-a.) asarlari kiradi. Ilmi badi' fors- tojik adabiyotshunosligida o'zining yuksak cho'qqisiga ko'tarildi. Umar Roduyoniyning “Tarjumon ul-balog'a”, Rashiddin Vatvotning “Xadoyiq us-sehr”, Shams Qays Roziyning “Al-mo'jam” (uchinchi qismi, 13-a.), Vohid Tabriziyning “Jam'i muxtasar” kabi asarlari shu sohaga bag'ishlangan mumtoz asarlar sifatida alohida ahamiyatga ega. Turkiy tilda ilmi badi' masalalari aks etgan asar sifatida Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog'a” asarini keltirish mumkin. Risolaning uchinchi qismi badiiy san'atlar tahliliga bag'ishlangan bo'lib, unda 97 san'at turi haqida so'z boradi.

MUHOKAMA VA NATIJALAR

Alisher Navoiy ilmi badi'ga doir maxsus asar yaratmagan bo'lsa-da, o'zining “Majolis un-nafois”, “Xamsa” va boshqa ko'plab asarlarida ilmi badi'ning ba'zi nazariy jihatlariga to'xtalib o'tadi. Xususan, “Majolis un-nafois”da Atoulloh Husayniy haqida so'z yuritarkan, uning ushbu ilmga doir risola yozganligini ta'kidlaydi: “Mir Atoulloh... Bovujudi donishmandlik, she'r va muammo va sanoe'da dag'i mahorat paydo qildi va muammog'a ko'p mashg'ul bo'lur erdi. Holo sabaq kasratidin anga avqoti vafo qilmas, ammo sanoe'da kitobe tasnif qilibdur. «Badoye'i Atoiyg'a» mavsumdur”.

Shuningdek, Navoiy o'z asarlarida ilmi badi'ga doir ba'zi istiloh va atamalar sharhiga ham to'xtalib, munosabat bildirib o'tadi. Jumladan, maqlubi mustaviy san'ati haqida to'xtalib, shunday yozadi: “bu misra'ki «maqlubi mustaviy» san'atida aytibdur, dalil basdurkim:

Mushi xari farrux shavam,

Darki raqam qar karaqa

Navoiy she'riyatida quyidagi badiiy san'atlar qo'llanilgan:

Irsoli masal (ar. – maqol yoki matal yuborish) – baytda maqol, matal va hikmatli so'zlarni keltirishga asoslangan she'riy san'at. Ilmi badi'ga doir deyarli barcha manbalarda ushbu san'at haqida ma'lumotlar keltiriladi. Irsoli masal haqidagi nisbatan to'liqroq ma'lumot Atoulloh Husayniyning “Badoyi' us-sanoyi” (15-a.) asarida keltirilgan bo'lib, unda ushbu san'atning ikki usul bilan hosil bo'lishi aytiladi: “Birinchi va afzali uldurkim, masalning so'z va tartibin o'zgartirmay bergaylar... Ikkinchi yo'li uldurkim, masalda o'zgarish yuz berur”. Bunda muallif irsoli masal san'atining birinchi turida she'r tarkibida keltiriladigan maqol yoki hikmatli so'zning hech o'zgarishsiz berilishini, ikkinchi turida esa matnning mazmuni saqlangan holda she'r talabi bilan maqol yoki hikmatli so'zning shakli bir oz o'zgartirilishi mumkinligini

ta'kidlaydi. Shuningdek, Atoulloh Husayniy irsoli masal san'atining lug'aviy ma'nosiga ham e'tibor qaratib, "irsol" so'zi "yubormoq, jo'natmoq" ma'nosini bildirishini, baytda masalkeltirishdan maqsad esa uni muayyan kishiga jo'natish ekanligini ham aytib o'tadi:

"Irsol lug'atta yubormoqdur... Aksar baytta masal keltirish, ani mahbub yo mamduh yoki o'zga kishiga yubormoq uchun bo'lur, aning uchun bu san'atni aning arzi e'tibori bilan irsol ul-masal deb atapturlar". Atoulloh Husayniy o'z fikrini davom ettrib, irsoldan murod irod (keltirish) ham bo'lishi mumkin, shu sababli bu san'at nomini irod ul-masal deb ham atashlari haqida ham ma'lumot beradi. Alisher Navoiy ijodida ham irsoli masal san'ati keng qo'llanilgan. Shoir ijodida bu san'atning istifoda etilishini uch xil holatda ko'rish mumkin:

1) bayt tarkibida qo'llanilayotgan maqol, matal yoki hikmatli so'z "masal", "masaldur", "masalkim", "derlar" jumalari yordamida keltiriladi:

Chun masal bo'ldi soching zulm ichra, yoshurmoq ne sud

Mushk isin yashursa bo'lmas, bu masal mashhur erur.

(G'aroyib us-sig'ar, 186-g'azal)

Buki, derlar: "Bordurur devor keynida quloq",

Ul fazo davrida ko'z yetguncha devor o'lmag'ay.

(G'aroyib us-sig'ar, 611-g'azal)

Mubolag'a (ar. – kattalashtirish, kuchaytirish) – adabiy asarda tasvirlanayotgan badiiy timsol harakati yoki holatini bo'rttirib, kuchaytirib ifodalash san'ati. Bu xil tasvirda badiiy timsol xususiyatlari yanada yaqqol namoyon bo'ladi, o'quvchi ko'z oldida yorqinroq gavdalanadi. Mubolag'a san'ati haqida ilmiy badi'ga doir mumtoz manbalar: Umar Roduyoniyning "Tarjumon ul balog'a", Rashiddin Vatvotning "Hadoyiq us sehr", Shams Qays Roziyning "Almo'jam", Shayx Ahmad Taroziyning "Funun ul balog'a" asarlarida ma'lumotlar keltirilgan bo'lib, mazkur asarlarda M.ning asosan ig'roq turiga to'xtalib o'tilgan. Xususan, "Funun ul balog'a" muallifi shunday yozadi: "Bu san'at aningdek bo'lurkim, bir narsaning vafinda mubolag'ani had va g'oyattin o'tkarurlar". Sharafiddin Romiy esa o'zining "Haqoyiq ul xadoyiq" asarida (14 a.) mubolag'ani uning yuqori darajasi bo'lgan ig'roqdan ajratish zarurligini ta'kidlaydi. Mubolag'a va uning darajalari haqida nisbatan to'liqroq ma'lumot Atoulloh Husayniyning "Badoyi' us-sanoyi'" asarida berilgan bo'lib, muallif mubolag'aning tablig', ig'roq, g'uluvv, mardud g'uluvv kabi turlarini keltiradi. M.ning quyidagi 3 darajasi mumtoz adabiyotimizda, xususan Alisher Navoiy ijodida keng qo'llanilgan: 1) tablig' – (ar.) aqlan ishonish mumkin bo'lgan, hayo tda ham yuz berishi mumkin bo'lgan mubolag'a. Bunda bo'rttirib tasvir qilinayotgan hodisa

yoki xususiyat aqlga to'g'ri keladi va ba'zan qiyinchilik bilan bo'lsa da, amalga oshishi ham mumkin.

Kecha kelgumdur debon ul sarvi gulru kelmadi,

Ko'zlarimga kecha tong otquncha uyqu kelmadi.

(“Badoyi' ul vasat”, 608 g'azal)

Tajnis (ar. – jinsdosh, hamjins) – baytda shaklan bir xil yoki bir-biriga yaqin so'zlarni qo'llashga asoslangan she'riy san'at. Asosan nazmda, ba'zan nasrda ham istifoda etiladi. Ilmi badi'ga doir manbalarda tajnisning bir necha turlari farqlanadi. Xususan, Umar Roduyoniyning “Tarjumon ul-balog'a” (11-a.) asarida tajnisning 4 turi (tajnisi mutlaq, tajnisi murakkab, tajnisi zoid, tajnisi muraddad), Rashididdin Vatvotning “Hadoyiq us-sehr” (12-a.), Shams Qays Roziyning “Al-mo'jam” (1218- 1233) va Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog'a” (1436-37) asarlarida 7 turi (tajnisi tom, tajnisi noqis, tajnisi zoid, tajnisi mukarrar, tajnisi murakkab, tajnisi mutarraf, tajnisi xat) keltirib o'tilgan. Turkiy adabiyot, xususan Alisher Navoiy ijodida tajnisning asosan quyidagi

turlari keng qo'llanilgan:

1. Tajnisi tom yoki mutlaq tajnis – to'liq shakldoshlikka (harflar tarkibi jihatidan) asoslangan:

Sahnida yuz gul chiqorib bir yig'och,

Har gulining atri borib bir yig'och

(Hayrat ul-abror)

Tazod (ar. – zid qo'yish, qarshilantirish) – baytda ma'no jihatdan o'zaro zid, qarama-qarshi bo'lgan so'zlarni qo'llashga asoslangan she'riy san'at. Nazm va nasrda keng qo'llaniladi. Ilmi badi'ga doir manbalarda tazod san'ati turli nomlar bilan yuritilgan. Xususan, ushbu san'at Umar Roduyoniyning “Tarjumon ul-balog'a” (11-a.), Toj al-Halaviyning “Daqoyiq ush-she'r” (14-a.), Sharafiddin Romiyning “Haqoyiq ul- hadoyiq” (14-a.) asarlarida mutazod, Rashididdin Vatvotning “Hadoyiq us-sehr” (12- a.), Shayx Ahmad Taroziyning “Funun ul-balog'a” (1436-37), Husayn Voiz Koshifiyning “Badoyi' ul-afkor” (15-a.) asarlarida al-mutazod, Shams Qays Roziyning “Al-mo'jam” (1218-1233), Hamididdin Najotiyning “Risoi feruziy” (14-a.) asarlarida mutobiqa, Shams Faxriy Isfahoniyning “Me'yori jamoliy” (1344-1345) asarida esa al-itizod istilohlari bilan keltirilgan.

Tanosub (ar. – mos, mutanosib, daxldor) – baytda ma'no jihatdan bir-biriga yaqin va o'zaro mutanosib so'zlarni qo'llashga asoslangan badiiy san'at. Ilmi badi'ga doir mumtoz manbalarda muroat un-nazir (ba'zan tavfiq, iytifol va talfiq) nomi bilan keladi. Tanosub

san'ati haqidagi dastlabki ma'lumot Umar Roduyoniyning "Tarjumon ul-balog'a" (11-a.) asarida keltirilgan: "Agar she'r aytuvchi ma'no jihatidan bir-biriga o'xshash, xususan "oyu quyosh, daryoyu kishtiy" kabi so'zlarni qo'llasa, uni nazir deb ataydilar".

Husni ta'lil (ar. – chiroyli dalillash) – biror voqeani unga bevosita daxli bo'lmagan boshqa bir hodisa bilan izohlash san'ati. Bunda Shoir o'zi tasvir etayotgan hodisaga biror go'zal sabab ko'rsatadi. Bu asoslash mantiqiy va hayotiy bo'lmasdan, aksincha xayoliy, Shoirona shaklda namoyon bo'ladi. Husni ta'lil san'atining nomi dastlab Umar Roduyoniyning "Tarjumon ul-balog'a" asarida (11-a.) uchraydi. Muallif H.ni "muayyan ob'ektni tasvirlashda biri birining sababi bo'lgan ikki sifatning namoyon bo'lishiga asoslangan san'at" sifatida tasvirlaydi. Husni ta'lil haqdagi nisbatan kengroq ma'lumot Atoulloh Husayniyning "Badoyi' us-sanoyi" (15-a.) asarida berilgan bo'lib, muallif Taftazoniy va Qutbiddin Sheroziyning ushbu san'at haqidagi fikrlariga batafsil to'xtaladi va Taftazoniy tasnifini keltirib o'tadi. Bu tasnifga ko'ra, husni ta'lil quyidagi to'rt turdan iborat:

1) belgining mavjudligi, lekin sabab aniq ko'zga tashlanmaganligi uchun uni xayoliy, badiiy sabab bilan izohlashga asoslangan.

1) belgining zikr etilgan sababdan boshqa yana bir – hayotiy bo'lmagan sababga ega ekanligiga asoslangan.

1) belgining ba'zan sababga ega bo'lish, ba'zan ega bo'lmasligiga asoslangan.

XULOSA Xulosa qilib shuni aytishim mumkinki, buyuk mutafakkir shoirimiz Alisher Navoiy ijodidagi badiiy san'atlar har tomonlama mukammal, o'zining badiiy nafosati bilan, xilma-hil ifoda usullari bilan berilgani-o'zbek tilimizning g'oyatda boyligi va go'zalligini, shuningdek nozik va teranligini yorqin hamda jonli lavhalarda ifodalashini ko'rsatib turibdi. Bularni chuqur o'rganish Yangi Ozbekistonimizning yosh mutaxassislari uchun nihoyatda zarur deb bilaman.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Юсупова Д. Узбек мумтоз адабиёти тарихи (Алишер Навоий даври), Академнашр, -Т.,2013.-Б. 60
2. Юсупова Д. Алишер Навоий "Хамса"сида мазмун ва ритмнинг бадий уйғунлиги, Mumtoz soz, -Т.,2011.-Б. 79
3. Ҳожиаҳмедов А. Шеърӣ санъатлар ва мумтоз қофия, Шарқ, -Т., 1998. -Б.4
4. Қаюмов А. Асарлар 3 жилд, Mumtoz so'z, -Т., 2009.-Б.147
5. Навоий Алишер. Мукаммал асарлар тўплами. 20 жилдлик. 1-2 жилдлар. Фан, -Т., 1987-1988. -Б.144